

JACEK DZIOBEK-ROMAŃSKI

*Pamięci rodziców mojego ojca: Anieli i Józefa II,
którzy dnia 26 czerwca 1944 r. zginęli w tej straszliwej pożodze*

ORGANIZACJA ADMINISTRACJI WŁADZ OKUPACYJNYCH NA ZIEMIACH POLSKICH W LATACH 1939-1945

W wyniku przegranej wojny obronnej we wrześniu 1939 r. Polska utraciła swoją niezależność, zaś jej terytorium zostało podzielone na dwie zasadnicze strefy wpływów, co nastąpiło w efekcie zarówno napaści Niemiec hitlerowskich, jak i stalinowskiej Armii Czerwonej. Formalnie granicę między Niemcami hitlerowskimi a Związkiem Sowieckim ustalono w tajnym protokole dodatkowym do paktu Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia 1939 r., w świetle regulacji którego m.in. państwo polskie miało znaleźć się w strefie wpływów zarówno Niemiec, jak i ZSRS. Granica miała zostać określona na linii: Narew-Wisła-San¹.

Celem prezentowanego krótkiego studium będzie ukazanie kształtu ustrojowego cywilnej administracji obu okupantów. Ponieważ jednak sytuacja polityczna w omawianym okresie się zmieniała, śladem zmian terytorialnych zmieniała się i administracja, co także będzie w niniejszym materiale prześledzone.

¹ Секретный дополнительный протокол к Договору о ненападении между Германией и Советским Союзом от 23 августа 1939 г., [w:] *Документы внешней политики. 1940-22 июня 1941*, т. XXIII, кс. 2, Москва 1992, s. 321, pkt 2.

1. ORGANIZACJA ADMINISTRACJI CYWILNEJ NA ZIEMIACH WŁĄCZONYCH DO RZESZY

Od strony zmian terytorialnych wypadki potoczyły się szybko, gdyż pierwszym aktem prawnym zmieniającym ustrój polityczny była ustawa Reistagu z 1 września 1939 r. o ponownym przyłączeniu Wolnego Miasta Gdańska do Rzeszy Niemieckiej². Kolejnie uregulowania nastąpiły zaraz po ustaniu działań wojennych. Wynikały one z dekretów kanclerza Rzeszy: z 8 października 1939 r. o organizacji i administracji terytoriów wschodnich³ oraz o skutecznieniu dekretu o organizacji i administracji terytoriów wschodnich z 20 października 1939 r.⁴ W wyniku powyższych aktów normatywnych tzw. wcielone ziemie wschodnie (*eingegliederte Ostgebiete*)⁵ zostały anektowane przez Rzeszę województwa: pomorskie, poznańskie i śląskie, a także części terytoriów województw: białostockiego, kieleckiego, krakowskiego, łódzkiego i warszawskiego. Anektowane przez Niemcy części terytorium Polski znalazły się w następujących jednostkach administracyjnych:

1) znaczny obszar województwa pomorskiego i część województwa warszawskiego, a także terytorium Wolnego Miasta Gdańska zostało przyłączone do nowo utworzonego Okręgu Rzeszy Prusy Zachodnie (*Reichsgau Westpreußen*), w którym znalazło się także część terytorium Prus Wschodnich, w szczególności rejencja kwidzyńska (*Regierungsbezirk Marienwerder*); już jednak 2 listopada 1939 r. w drodze dekretu kanclerskiego przemianowano nazwę na: Okręg Rzeszy Gdańsk – Prusy Zachodnie (*Reichsgau Danzig-Westpreußen*)⁶;

2) województwo poznańskie, fragmenty województw: pomorskiego, łódzkiego i warszawskiego, utworzyły Okręg Rzeszy Poznań (*Reichsgau Posen*)⁷; także i w tym przypadku już 29 stycznia 1940 r. na podstawie dekretu kan-

² Gesetz über die Wiedervereinigung der Freien Stadt Danzig mit dem Deutsches Reich vom 1. September 1939, Reichsgesetzblatt I 1939, s. 1547.

³ Erlass über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete vom 8. Oktober 1939, Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2042.

⁴ Erlass über das Inkrafttreten des Erlasses über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete vom 20. Oktober 1939, Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2057.

⁵ Zob. *Stutthof. Hitlerowski obóz koncentracyjny*, red. K. Ciechanowski, Warszawa: Interpress 1988, s. 12-13.

⁶ Erlass zur Änderung des Erlasses über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete vom 2. November 1939, Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2135.

⁷ Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2042 § 2, pkt 2.

clerskiego zmieniono jego nazwę na: Okręg Rzeszy Kraj Warty (*Reichsgau Wartheland* albo *Warthergau*)⁸;

3) fragmenty województw: warszawskiego i białostockiego zostały włączone do Prowincji Prusy Wschodnie (*Provinz Ostpreußen*) oraz

4) województwo śląskie i fragmenty województw kieleckiego i krakowskiego zostały włączone do Prowincji Śląsk (*Provinz Schlesien*), zaś ta w 1941 r. uległa podziałowi na Prowincję Górny Śląsk (*Provinz Oberschlesien*) oraz Prowincję Dolny Śląsk (*Provinz Niederschlesien*), co spowodowało ten skutek, że anektowane ziemie znalazły się w Prowincji Górnośląskiej⁹.

Z kolei Spisz i Orawę Niemcy przekazali Słowacji w zamian za ich zaangażowanie w agresję na Polskę, co odbyło się na mocy traktatu granicznego z 21 listopada 1939 r., zwanego układem Ribbentrop-Čermák¹⁰.

W początkowej fazie wojny, a formalnie od 3 do 23 września 1939 r., na terenach okupowanych władzę sprawowało Naczelne Dowództwo na Wschodzie (*Ober-Ost*)¹¹. Szybko, bo już 8 października 1939 r., na podstawie wspomnianego dekretu, określono formalne ramy kształtu terytorialnego włączonych do Rzeszy terytoriów. W ramach okręgu Rzeszy Prusy Zachodnie stworzono trzy rejencje (*Regierungbezirk*): gdańską, bydgoską oraz – funkcjonującą wcześniej w ramach Prus Wschodnich – kwidzyńską (*Regierungbezirk Marienweder*)¹². Stolicą okręgu był Gdańsk. Podobnie i okręg Rzeszy Poznań podzielono na trzy rejencje: inowrocławską, kaliską (w 1940 r. przemianowaną na łódzką) oraz poznańską¹³. Stolicą okręgu był Poznań.

⁸ Zweiter Erlass zur Änderung des Erlasses über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete vom 29 Januar 1940, Reichsgesetzblatt I 1940, s. 251.

⁹ F. K u p f e r s c h m i d t, *Teilung der Provinz Schlesien*, „Geographische Zeitschrift” 1941, t. 47, nr 3, s. 142.

¹⁰ Vertrag über die Rückgabe der 1920, 1924 und 1938 von Polen in Besitz genommenen slowakischen Gebietsteile an die Slowakei vom 21. November 1939 [niepubl.]. W dniu 1 września 1939 r., bez wypowiedzenia wojny, armia słowacka, w sile trzech dywizji, wkroczyła do Polski, 30-60 km w głąb kraju. W wyniku tej agresji doszło do krwawych walk z jednostkami polskimi; zob. na ten temat: I. B a k a, *Slovenská republika a nacistická agresia proti Pol'sku. Vojenský historický ústav*, Bratislava 2006. W wyniku umowy pomiędzy Rzeszą Niemiecką a Republiką Słowacką w granicach Republiki Słowackiej znalazł się obszar zajmowany przez 52 gminy, o powierzchni 700 km².

¹¹ E. D u r a c z y Ń s k i, *Wojna i okupacja: wrzesień 1939-kwiecień 1943*, Warszawa: Wiedza Powszechna 1974, s. 36.

¹² Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2042, § 2, ust. 1.

¹³ Tamże, § 2, ust. 2.

Pozostałe ziemie włączone do Rzeszy rozdysponowano tak, że fragmenty województwa warszawskiego włączono do rejencji olsztyńskiej (*Regierungsbezirk Allenstein*), fragmenty województwa białostockiego włączono do rejencji Gąbin (*Regierungsbezirk Gumbinnen*), zaś z pozostałej części włączonych do Rzeszy terenów województwa warszawskiego uformowano rejencję Ciechanów (*Regierungsbezirk Zichenau*). Z kolei fragmenty województwa kieleckiego oraz jeden z powiatów wchodzący w skład województwa śląskiego włączono do rejencji opolskiej (*Regierungsbezirk Oppeln*), zaś z pozostałej części województw śląskiego oraz fragmentów województwa kieleckiego i krakowskiego sformułowano rejencję katowicką (*Regierungsbezirk Kattowitz*). Obie te rejencje wchodziły w skład Prowincji Śląskiej (*Provinz Schlesien*)¹⁴.

Zarówno okręgi Rzeszy, jak i jej prowincje dzieliły się na rejencje, te zaś na powiaty ziemskie (*Landkreise*) i miejskie (*Stadtkreise*), te z kolei dzieliły się na gminy. Dodać należy, że co do zasady utrzymano przedwojenny podział na istniejące gminy wiejskie (*Landgemeinde*) i miejskie (*Stadtgemeinde*)¹⁵. Wynikało to z faktu, że wspomniany tu dekret z 8 października 1939 r. stanowił, iż obowiązujące w chwili wybuchu wojny prawo polskie jest aktualne, o ile nie sprzeciwia się wcieleniu tych ziem do Rzeszy¹⁶. Upoważniono jednak Ministra Spraw Wewnętrznych, działającego w porozumieniu z właściwymi ministrami, do wydania rozporządzenia wprowadzającego na tych ziemiach prawa pruskiego¹⁷. W doktrynie podkreśla się, że wprowadzono tym samym zasadę, iż pruskie prawo wejdzie w życie wówczas, gdy tak postanowią uprawnione organy państwa niemieckiego¹⁸.

Dla włączonych do Rzeszy terenów naczelnym organem administracji był, zgodnie z unormowaniami dekretu z 8 października 1939 r., minister spraw wewnętrznych (*Reichsminister des Internen*)¹⁹, jednakże nie był on jedynym organem wyposażonym w kompetencje natury prawodawczej i administracyjnej. Obok ministra spraw wewnętrznych funkcje te sprawowali: pozostali ministrowie, Komisarz Rzeszy do spraw umocnienia niemieczyzny (*Stabs-*

¹⁴ Tamże, § 4.

¹⁵ A. A j n e n k i e l, *Administracja w Polsce. Zarys historyczny*, Warszawa: Książka i Wiedza 1975, s. 122-123 oraz J. B a r d a c h, B. L e ś n o d o r s k i, M. P i e t r z a k, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa: PIW 1985, s. 532-533.

¹⁶ Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2043, § 7.

¹⁷ Tamże, § 8.

¹⁸ B a r d a c h, L e ś n o d o r s k i, P i e t r z a k, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 534.

¹⁹ Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2043, § 8.

hauptamt Reichkomissar für die Festigung deutsches Volkstums, RKFDV), Pełnomocnik dla planu czteroletniego (*Bevollmächtigter für den Vierjahresplan*), Główny Urząd Powierniczy Wschód (*Haupttreuhandstelle Ost*, HTO) oraz Rada Ministrów dla obrony Rzeszy (*Ministerrats für Reichsverteidigung*)²⁰.

Na czele okręgu Rzeszy stał monokratyczny namiestnik (*Reichsstatthalter*). Jego pozycja wynikała z prawa o namiestnikach z 30 stycznia 1935 r.²¹ Praktycznie nieograniczona władza, jaką miał namiestnik w okręgu, wynikała z faktu, iż skupiał on w swoim ręku także i władzę polityczną – był on bowiem jednocześnie kierownikiem NSDAP (*Gauleiter*). Namiestnicy jednocześnie sprawowali funkcje komisarzy dla obrony Rzeszy oraz byli pełnomocnikami komisarza Rzeszy dla umocnienia niemieczyzny. Skupiali oni także w swoim ręku funkcje kierownicze w stosunku do administracji i sądownictwa²². Namiestnika powoływał i odwoływał kanclerz Rzeszy. Formalnie podlegał on ministrowi spraw wewnętrznych, zaś w zakresie prawa materialnego – odpowiednim ministrom Rzeszy. Kompetencje namiestnika, jak już tu wspomniano, polegały na sprawowaniu ogólnego kierownictwa nad administracją i sądownictwem. W odniesieniu do administracji wydzielonej namiestnik posiadał funkcje nadzorcze, kontrolne i instruktażowe, w odniesieniu do administracji zespolonej zaś – funkcje te polegały na bezpośrednim kierownictwie. Namiestnicy posiadali kompetencje stanowienia prawa w drodze rozporządzeń²³. Odpowiednio do pozycji prawnej namiestnika okręgu Rzeszy – w prowincjach analogiczną funkcję sprawował nadprezydent (*Oberregierungspräsident*). Jego nowe kompetencje wynikały z ustawy o rozszerzeniu uprawnień nadprezydenta z 15 grudnia 1933 r.²⁴

Okręgi Rzeszy oraz pruskie Prowincje dzieliły się na rejencje (*Regierungsbezirk*), te zaś na powiaty (*Kreise*). Administrację w rejencji reprezentował prezes rejencji (*Regierungspräsident*), który był w piastowaniu

²⁰ B a r d a c h, L e ś n o d o r s k i, P i e t r z a k, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 535.

²¹ Reichsstatthaltergesetz vom 30. Januar 1935, Reichsgesetzblatt I 1935, s. 65. Ustawa ta została zmieniona przez Deutsche Beamtenengesetz vom 26. Januar 1937, Reichsgesetzblatt I 1937, s. 39.

²² H. I z d e b s k i, *Historia administracji*, Warszawa: Liber 1996, s. 243.

²³ Reichsgesetzblatt I 1935, s. 65-66, § 2-9. Piszą o tym również B a r d a c h, L e ś n o d o r s k i, P i e t r z a k, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 535.

²⁴ Gesetz über die Erweiterung der Befugnisse des Oberpräsidenten (Oberpräsidentengesetz) vom 15. Dezember 1933, „Preußische Gesetzessammlung” 1933, s. 477.

w swojej funkcji podległy organizacyjnie i rzeczowo naprezydentowi prowincji bądź – jeśli rejencja był częścią okręgu Rzeszy – namiestnikowi okręgu. Prezes rejencji reprezentował administrację państwową. Z kolei administracją w powiecie miejskim (*Stadtkreise*) kierował burmistrz (*Bürgermeister*), zaś w powiecie ziemskim (*Landkreise*) – starosta (*Landrat*). W praktyce prawie każdy z nich funkcję swą pełnił, będąc jednocześnie kierownikiem lokalnej komórki partii nazistowskiej²⁵.

W strukturze administracji włączonych do Rzeszy przedwojennych terenów polskich znajdowała się także – wyposażona w rozszerzone uprawnienia w stosunku do innych ziem niemieckich – policja niemiecka oraz SS (*Schutzstaffeln der NSDAP*). Z uwagi na fakt dublowania zadań i kompetencji przez jednostki policji oraz SS pojawiła się naturalna tendencja do ich zespolenia²⁶. W strukturach tych najwyższa władza w okręgu Rzeszy oraz prowincji należała do wyższych dowódców SS i policji (*Höhere SS und Polizeiführer*), których formalnymi zwierzchnikami byli namiestnicy okręgów i nadprezydenci prowincji. Wyżsi dowódcy SS i policji byli jednak w swych kompetencjach organami autonomicznymi (w przypadku konfliktu pomiędzy poleceniami namiestników czy nadprezydentów a poleceniami szefa SS i policji – realizowali polecenia tego drugiego). Jeśli namiestnicy bądź nadprezydenci nie piastowali funkcji pełnomocników komisarza Rzeszy do spraw umocnienia Niemczyzny, pełnomocnikami takimi byli wyżsi dowódcy SS i policji, w przypadku zaś, gdy namiestnicy bądź nadprezydenci piastowali tę funkcję, wyżsi dowódcy SS i policji reprezentowali ich w tym zakresie. Wyżsi dowódcy SS i policji byli zwierzchnikami zarówno inspektorów policji porządkowej (*Ordnungspolizei*), jak również inspektorów policji bezpieczeństwa (*Sicherheitspolizei*), którzy z kolei nadzorowali struktury tajnej policji politycznej (*Geheimpolizei*) i kryminalnej (*Kriminalpolizei*) funkcjonujące w rejencjach. Struktury policji, zwłaszcza w pierwszych miesiącach okupacji, były uzupełniane przez zorganizowane przez Niemców zamieszkujących zajęte obszary oddziały samoobrony (*Volksdeutscher Selbstschutz*)²⁷.

W zakresie organizacji struktur sądowych na ziemiach włączonych do Rzeszy występował istny konglomerat sądów powszechnych, specjalnych, tajnych oraz doraźnych. Dekretem w sprawie organizacji sądownictwa na wcielonych

²⁵ J. M a l e c, D. M a l e c, *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków: Wydawnictwo UJ 2003, s. 188.

²⁶ B a r d a c h, L e ś n o d o r s k i, P i e t r z a k, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 536.

²⁷ Tamże, s. 536-537.

terytoriach wschodnich z 26 listopada 1940 r.²⁸ utworzono sądy powszechne. Zgodnie z jego regulacjami, w każdym z okręgów Rzeszy oraz w każdej Prowincji utworzono wyższy sąd krajowy (*Oberlandesgericht*), będący najwyższą instancją sądowniczą. Wyższemu sądowi krajowemu podlegał sąd krajowy (*Landesgericht*), temu zaś podległy był sąd powiatowy (*Amtsgericht*). Poza strukturami sądownictwa powszechnego już od początku wojny funkcjonowały wojskowe sądy specjalne, takie jak: wojenne sądy polowe (*Feldkriegsgerichte*)²⁹ czy wojskowe sądy doraźne (*Standgerichte*)³⁰. Niezależnie od tych instancji, w czasie działań wojennych zostały ustanowione także cywilne sądy specjalne (*Sondergerichte*), mające rozpatrywać przestępstwa dokonywane na terenie działań wojennych³¹. Najwyższym sądem specjalnym, rozpatrującym sprawy polityczne, był Najwyższy Trybunał Ludowy (*Volksgesichtshof*), z siedzibą w Berlinie³². Wszystkie te sądy jednak nie były dość elastyczne, by dokonać zgodnych z filozofią nazistowską aktów terroru wobec Polaków i Żydów, stąd prawo prowadzenia postępowania i ogłaszania wyroków otrzymały struktury SS i Policji; w szczególności tajna policja państwowa (*Geheime Staatspolizei*, *Gestapo*) już w pierwszych tygodniach wojny utworzyła policyjne sądy doraźne (*Polizeistandgerichte*)³³. Orzekały one o zastosowaniu tzw. aresztu ochronnego (osądzały ludność w obozach koncentracyjnych)³⁴. Sądy doraźne powoływane były także przez oddziały niemieckiej samoobrony (*Volksdeutscher Selbstschutz*)³⁵.

²⁸ Erlass über die Gerichtsgliederung in den eingegliederten Ostgebieten vom 26 November 1940, Reichsgesetzblatt I 1940, s. 1539-1540.

²⁹ Szeroko na temat orzecznictwa dokonywanego przez te sądy rozpisuje się C. T. Huber: *Die Rechtsprechung der deutschen Feldkriegsgerichte bei Straftaten von Wehrmachtssoldaten gegen Angehörige der Zivilbevölkerung in den besetzten Gebieten*, Marburg 2007.

³⁰ Sądy doraźne zostały ustanowione na podstawie rozporządzenia naczelnego dowódcy niemieckich wojsk lądowych ustanawiające policyjne sądy doraźne z 21 września 1939 r. (rozporządzenie zostało opublikowane w języku polskim); zob. S. P ł o s k i, L. D o b r o s z y c k i, J. G a r a s, M. G e t t e m, L. H e r z o g, *Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka, 1939-1945*, t. 1, Warszawa 1970, s. 107-108.

³¹ Sądy te ustanowiło Verordnung der Reichsregierung über die Bildung von Sondergerichten vom 21. März 1933, Reichsgesetzblatt I 1933, s. 136.

³² Powołany na podstawie Gesetz zur Änderung von Vorschriften des Strafrechts und des Strafverfahrens vom 24. April 1934, Reichsgesetzblatt I 1934, s. 341-348.

³³ Także i te sądy powołało Verordnung der Reichsregierung über die Bildung von Sondergerichten vom 21. März 1933, Reichsgesetzblatt I 1933, s. 136, § 4.

³⁴ B a r d a c h, L e ś n o d o r s k i, P i e t r z a k, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 537.

³⁵ Szeroko na temat działalności „Selbstschutzu” piszą: C. J a n s e n, A. W e c k -

Wszystkie urzędy i struktury publiczne na terenach wcielonych do Rzeszy piastowane były wyłącznie przez Niemców. Społeczeństwo polskie natomiast poddane było szeroko stosowanemu terrorowi i prześladowaniom: wywłaszczano je z majątków, pozbawiano własności, wypędzano do Generalnego Gubernatorstwa, a także poddawano nakazowi pracy (dotyczyło to również kobiet i dzieci powyżej 12 roku życia)³⁶.

2. ADMINISTRACJA W GENERALNYM GUBERNATORSTWIE

Jeszcze w czasie działań wojennych, niezależnie od władz wojskowych, funkcjonował urząd szefa administracji cywilnej zajętych obszarów wschodnich (*Oberverwaltungschef beim Oberbefehlshaber Ost*)³⁷, jednak już 12 października 1939 r. wydano dekret ustanawiający stanowisko Generalnego Gubernatora dla okupowanych ziem polskich (*Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*)³⁸. Na podstawie tego dekretu proklamowano powstanie na ziemiach niewłączonych do Rzeszy państwa szczątkowego (*Reststaat*), zależnego od Niemiec, pod nazwą Generalnego Gubernatorstwa dla okupowanych ziem polskich, którego nazwę dnia 31 lipca 1940 r. skrócono do słów „Generalne Gubernatorstwo” (*Generalgouvernement*)³⁹. Miało być ono traktowane jak kolonia, a miejscowa ludność przeznaczona została do zaspokajania potrzeb Rzeszy i życia na głodowym poziomie⁴⁰. Między Rzeszą a Generalnym Gubernatorstwem ustanowiono granicę celną, policyjną, walutową i dewizową⁴¹. Językiem urzędowym był język niemiecki. Dopuszczano używanie języka polskiego, jednak przy interpretacji norm miarodajny był tekst w języku niemieckim⁴². Tymczasem, podobnie jak miało to miej-

b e c k e r, *Der „Volksdeutsche Selbstschutz“ in Polen 1939/40*, München: R. Oldenbourg 1992.

³⁶ M a l e c, M a l e c, *Historia administracji*, s. 189.

³⁷ C. M a d a j c z y k, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*, Warszawa: PWN 1961, s. 12.

³⁸ Erlass über die Verwaltung der besetzten polnischen Gebiete vom 12. Oktober 1939, Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2077.

³⁹ S. P i o t r o w s k i, *Hans Frank's Diary*, Warszawa: PWN 1961, s. 34.

⁴⁰ M a d a j c z y k, *Generalna Gubernia w planach hitlerowskich*, s. 12-13.

⁴¹ B a r d a c h, L e ś n o d o r s k i, P i e t r z a k, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 541 oraz M a l e c, M a l e c, *Historia administracji*, s. 189.

⁴² Pierwsze rozporządzenie o odbudowie administracji okupowanych ziem polskich z 26 października 1939 r., Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów I 1939, s. 3, § 9 i 10.

sce na ziemiach wcielonych do Rzeszy, prawo polskie pozostawało w mocy, o ile nie sprzeciwiało się przejściu administracji przez Niemców i wykonywaniu niemieckich praw wojskowych⁴³.

Generalne gubernatorstwo podzielono na cztery dystrykty:

1) dystrykt krakowski (*Distrikt Krakau*), w skład którego włączono pozostałą część województwa krakowskiego po przyłączeniu jego fragmentów do Prowincji Śląskiej oraz Spisza i Orawy (przekazanych Słowacji), południową część województwa kieleckiego oraz zachodnią część województwa lwowskiego⁴⁴;

2) dystrykt warszawski (*Distrikt Warschau*), złożony z pozostałej po włączeniu do Rzeszy części województwa warszawskiego, dwóch powiatów z województwa łódzkiego oraz fragmentów województwa lubelskiego;

3) dystrykt radomski (*Distrikt Radom*), ustanowiony na wschodniej części województwa łódzkiego i pozostałej części województwa kieleckiego oraz

4) dystrykt lubelski (*Distrikt Lublin*), zajmujący województwo lubelskie z wyjątkiem części włączonej do dystryktu warszawskiego pozostałej części województwa lwowskiego⁴⁵.

Po inwazji Niemiec na Związek Sowiecki w 22 czerwca 1941 r., w tym także na ziemie stanowiące wcześniej terytorium Rzeczypospolitej, które na skutek agresji Związku Sowieckiego na Polskę z 17 września 1939 r. znalazły się w granicach Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej, do Generalnego Gubernatorstwa włączono jeszcze piąty dystrykt – galicyjski (*Distrikt Galizien*), co miało miejsce 1 sierpnia 1941 r.⁴⁶ W skład dystryktu galicyjskiego weszły ziemie wcześniej znajdujące się od 1939 r. w granicach Ukraińskiej SRS, tj. województwa tarnopolskie, stanisławowskie oraz wschod-

⁴³ Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2077, § 4 oraz Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów I 1939, s. 3, § 8.

⁴⁴ *Krakowskie – rozwój województwa w Polsce Ludowej*, red. J. Buszko, Warszawa 1970, s. 77.

⁴⁵ Z. F i j a ł k o w s k i, *Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej*, Warszawa 1983, s. 60.

⁴⁶ D. P o h l, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien. 1941-1944*, München: R. Oldenbourg 1997, s. 75. Podstawami dla przyłączenia dystryktu galicyjskiego do Generalnego Gubernatorstwa były: Erster Erlaß über die Einführung der Zivilverwaltung in den neu-besetzten Ostgebieten vom 17. Juli 1941, [w:] R. J e h k e, *Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874-1945*, Herdecke 2012, <http://www.territorial.de/recht/ost1.htm> (15.05.2012 r.) oraz Erlaß über die Verwaltung des Gebietes um Wilna, des Raumes um Bialystok und des Gebietes von Lemberg vom 22. Juli 1941, [w:] J e h k e, *Territoriale Veränderungen*, <http://www.territorial.de/recht/ost3.htm> (15.05.2012 r.).

nią część województwa lwowskiego. W granicach dystryktu galicyjskiego znalazł się również fragment dystryktu lubelskiego, zaś dwa wysunięte na zachód powiaty przekazano do dystryktu krakowskiego⁴⁷.

Dystrykty dzieliły się na powiaty (*Lankreise*) i powiaty miejskie (*Stadtkreise*)⁴⁸, te zaś dzieliły się na gminy wiejskie (*Landgemeinde*) oraz gminy miejskie (*Stadtgemaine*)⁴⁹.

Władzę stanowienia prawa w Generalnym Gubernatorstwie miały: Rada Ministrów dla obrony Rzeszy (*Ministerrats für Reichsverteidigung*); Pełnomocnik dla planu czteroletniego (*Bevollmächtigter für den Vierjahresplan*) oraz, podległy wyłącznie Kanclerzowi Rzeszy, Generalny Gubernator (*Generalgouverneur*). Ilekroć było to potrzebne do „planowania niemieckiej przestrzemi życiowej i gospodarczej”, prawo stanowienia rozporządzeń mieli także: przewodniczący rady ministrów dla obrony Rzeszy (*Vorsitzender des Ministerrats für Reichsverteidigung*); pełnomocnik dla planu czteroletniego (*Beauftragter für den Vierjahresplan*) oraz najwyższe władze Rzeszy (*Obersten Reichsbehörden*)⁵⁰. Niezależnie od powyższego Ministerstwo Rzeszy do spraw wewnętrznych (*Reichsministerium des Innern*) było centralnym urzędem dla okupowanych polskich obszarów⁵¹.

Generalny Gubernator został ustanowiony zwierzchnikiem wszelkich organów administracji⁵², jednak z uwagi na fakt, że formalnie podległy mu wyższy dowódca SS i Policji piastował jednocześnie funkcję pełnomocnika Komisarza Rzeszy do spraw umocnienia Niemczyzny (*Beauftragte des Reichskommissars für die Festigung des deutschen Volkstums*) i wypełniał jego polecenia⁵³, stąd Generalny Gubernator był zmuszony do dzielenia z nim władzy wykonawczej. Generalny Gubernator wykonywał swe zadania przy po-

⁴⁷ J. K ł o c z o w s k i, *Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce*, Kraków 1986, s. 342.

⁴⁸ Kwestię regulowało cytowane już tutaj Pierwsze rozporządzenie o odbudowie administracji okupowanych ziem polskich z 26 października 1939 r., s. 3, § 6, ust. 1.

⁴⁹ Cytowane w przypisie powszednim zarządzenie w § 6, ust. 2, że przepisy dotyczące administracji miast i gmin regulować będą przepisy odrębne. W efekcie powyższego wydano stosowne Rozporządzenie o zarządzie gmin polskich z 28 listopada 1939 r., „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów” I 1939, s. 71.

⁵⁰ Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2077, § 5-6.

⁵¹ Tamże, § 8, ust. 1.

⁵² Tamże, § 3, ust. 2.

⁵³ *Raporty Ludwiga Fischera gubernatora Dystryktu Warszawskiego 1939-1944*, oprac. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa: Książka i Wiedza 1987, s. 58.

mocy urzędu Generalnego Gubernatora (*Amt des Generalgouverneurs*), przemianowanego 9 grudnia 1940 r. na rząd Generalnego Gubernatorstwa (*Regierung des Generalgouvernements*). Prócz organów centralnych w skład rządu Generalnego Gubernatorstwa weszły również wydziały główne, w zakres których wchodziło wykonywanie poszczególnych działów administracji. Do 9 grudnia 1940 r. wydziały główne miały status wydziałów. W skład rządu Generalnego Gubernatorstwa wchodził: zastępca (*Stellvertreter*); sekretarz stanu (*Staatssekretär*), z czasem przekształca się w funkcję premiera rządu Generalnego Gubernatorstwa (*Premierminister der Regierung*); kancelaria Generalnego Gubernatora (*Kanzlei des Generalgouverneurs*); pełnomocnik Generalnego Gubernatora w Berlinie (*Bevollmächtigter des Generalgouverneurs in Berlin*); sekretariat stanu ds. bezpieczeństwa (*Staatssekretariat fuer das Sicherheitswesen*); Główny Wydział Budownictwa (*Hauptabteilung Bauwesen*); Główny Wydział Finansów (*Hauptabteilung Finanzen*); Główny Wydział Gospodarki (*Hauptabteilung Wirtschaft*); Główny Wydział Kolejnictwa (*Hauptabteilung Eisenbahn*); Główny Wydział Leśnictwa (*Hauptabteilung Forster*); Główny Wydział Nauki i Szkolnictwa (*Hauptabteilung Unterricht und Wissenschaft*); Główny Wydział Poczty (*Departament Poczty*); Główny Wydział Pracy (*Hauptabteilung Arbeit*); Główny Wydział Propagandy (*Hauptabteilung Propaganda*); Główny Wydział Spraw Wewnętrznych (*Hauptabteilung Innere Verwaltung*); Główny Wydział Sprawiedliwości (*Hauptabteilung Justiz*); Główny Wydział Wyżywienia i Rolnictwa (*Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*) oraz Główny Wydział Zdrowia (*Hauptabteilung Gesundheit*)⁵⁴. Przy Generalnym Gubernatorze funkcjonowali również przedstawiciele organów centralnych Rzeszy: pełnomocnik urzędu spraw zagranicznych (*Beauftragte des Auswärtigen Amtes*); Urząd przedstawiciela Führera (*Dienststelle des Stellvertreterers des Führers*); pełnomocnik naczelnego dowódcy Hitlerjugend (*Beauftragte des Reichsjugendführers*); pełnomocnik Czerwonego Krzyża (*Beauftragte Roten Kreuzes*); pełnomocnik Szefa Kancelarii Rzeszy (*Beauftragte des Chefs Reichskanzlei*) oraz oficer łącznikowy Naczelnego Dowództwa Armii Wschód (*Verbindungsoffizier Ober Ost*)⁵⁵.

⁵⁴ M. W r z o s e k, *Zaczątki niemieckiego systemu okupacyjnego na terytoriach polskich opanowanych przez wojska niemieckie jesienią 1939 roku*, „Studia Podlaskie”, 1996, t. 6, s. 33-77 oraz B. M u s i a ł, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 1999, s. 32-33.

⁵⁵ C. M a d a j c z y k, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945*, Berlin: Akademie-Verlag 1987, s. 64.

Na czele poszczególnych dystryktów stali gubernatorzy dystryktów (*Gouverneurs des Distrikts*), którzy działali przy pomocy urzędów zarządzanych przez ich szefów (*die Amtchefs*). Administrację dystryktów stanowili: komisarz (*Kommissarisch*), dowódca SS i policji (*Der SS- und Polizeiführer*), komendant policji porządkowej (*Kommandeur der Ordnungspolizei*), komendant policji bezpieczeństwa i SD (*Kommandeur der Sicherheitspolizei und des SD*) oraz komendant żandarmerii (*Kommandeur der Gendarmerie*)⁵⁶.

Jakkolwiek wstępnie dokonano podziału dystryktów na powiaty ziemskie (*Landkreis*) i powiaty grodzkie (*Stadtkreis*) i taka struktura obowiązywała na początku i utrzymała się do końca wojny w dystryktach radomskim i warszawskim, to przez wzgląd na fakt, że nie można było zapewnić odpowiedniej ilości urzędników niemieckich, pozostałe dystrykty: krakowski, lubelski i galicyjski podzielono na większe jednostki terytorialne: tzw. starostwa grodzkie (*Stadhauptmannschaft*) oraz starostwa ziemskie (*Kreishauptmannschaft*)⁵⁷. Na czele powiatów i starostw stali ich szefowie (*Kreishauptleuten, Landhauptkommissaren, Stadthauptkommissaren*). Zwłaszcza w większych miastach struktura zarządzania tymi jednostkami przypominała strukturę władz dystryktu: poszczególne komórki organizacyjne odpowiadały merytorycznie głównym wydziałom w urzędach gubernatorów dystryktów⁵⁸.

W stosunku do gmin (tak miejskich, jak i wiejskich) w zasadzie utrzymano przedwojenny podział terytorialny, pozostawiając zasadniczo władzę w gminach w rękach polskich. Utrzymano jednak w tych jednostkach wyłącznie ich organy wykonawcze (podległe władzom niemieckim i powoływane przez gubernatorów dystryktów). Organem samorządu w miastach był burmistrz (*Bürgermeister*), zaś w gminach – wójt (*Vogt*). Burmistrzowie i wójtowie podlegali ścisłemu nadzorowi ze strony władz niemieckich⁵⁹. Byli oni zwierzchnikami zarządów miejskich i gminnych, w których prócz wójtów bądź burmistrzów zasiadali ich zastępcy oraz, w zależności od liczby mieszkańców, od 5 do 10 doradców⁶⁰. W niektórych miastach powołano

⁵⁶ M u s i a ł, *Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement*, s. 32 n.

⁵⁷ W. M a r k o w s k a, *Krakowskie. Rozwój województwa w Polsce Ludowej*, Warszawa 1970, s. 77.

⁵⁸ A. P i e t r z y k o w a, *Region tarnowski w okresie okupacji hitlerowskiej. Polityka okupanta i ruch oporu*, Warszawa: PWN 1984, s. 100.

⁵⁹ M a l e c, M a l e c, *Historia administracji*, s. 190.

⁶⁰ Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów I 1939, s. 71, § 1-8.

niemieckich starostów miejskich nadzorujących burmistrzów. Wójtom z kolei podlegali sołtysi (*Schultheiß*)⁶¹.

Cały aparat policyjny podporządkowany był w Generalnym Gubernatorstwie wyższemu dowódcy SS i Policji w Krakowie, który jednocześnie był sekretarzem stanu Generalnego Gubernatorstwa. Wyższy dowódca SS i Policji pełnił jednocześnie funkcję pełnomocnika komisarza Rzeszy do umocnienia niemczyzny i jako taki podlegał bezpośrednio władzom w Berlinie⁶². Podlegali mu służbowo wszyscy dowódcy SS i policji rezydujący w dystryktach, którzy mieli te same uprawnienia co wyższy dowódca SS i policji w Krakowie. Dowódców SS i policji wszystkich szczebli powoływał Reichsführer SS i szef niemieckiej policji, będący równocześnie Komisarzem Rzeszy do spraw umocnienia niemczyzny (*Reichskommissar für die Festigung des deutschen Volkstum*)⁶³. Aparat policyjny Generalnego Gubernatorstwa podzielono na policję porządkową oraz policję bezpieczeństwa i służbę bezpieczeństwa (*Sicherheitsdienst*)⁶⁴.

Struktury policji porządkowej składały się z dwóch podstawowych formacji, którymi były skoszarowana w dużych miastach policja ochronna (*Schutzpolizei*) oraz rozlokowana po miasteczkach i wsiach żandarmeria (*Gendarmerie*). Na czele tych jednostek stali komendanci (*Kommandeur der Schulpolizei, Kommandeur der Gendarmerie*)⁶⁵. Automatycznie w ich skład włączono wszelkiego rodzaju formacje policyjne oraz służby resortowe, jak: policja drogowa (*Verkehrspolizei*), policja kolejowa (*Bahnschutzpolizei*), służba leśna (*Forstschutz*), policja fabryczna (*Werkschutzpolizei*), policja wodna (*Wasserschutzpolizei*), policja pocztowa (*Postschutz*), policja przeciwpożarowa (*Feuerschutzpolizei*), policja przeciwlotnicza (*Luftschutzpolizei*), policja administracyjna (*Verwaltungspolizei*), straż radiowa (*Funkschutz*)

⁶¹ B a r d a c h, L e ś n o d o r s k i, P i e t r z a k, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 543.

⁶² Tamże, s. 536, 543.

⁶³ T. B i e l e c k i, *Podziemna walka o Polskę niepodległą*, Philadelphia: Promyk 1979, s. 67.

⁶⁴ J. B r a t k o, *Gestapowcy*, Kraków: KAW 1985, s. 25.

⁶⁵ S. K l e m p, *Freispruch für das „Mord-Bataillon“*. *Die NS-Ordnungspolizei und die Nachkriegsjustiz*, Münster: Lit-Verlag 1998, s. 18-19 oraz S. Z a b i e r o w s k i, *Zarys struktury organizacyjnej i obsady stanowisk kierowniczych placówek żandarmerii niemieckiej we wschodniej części dystryktu krakowskiego w latach 1939 do 1945*, [w:] *Studia nad okupacją hitlerowską południowo-wschodniej części Polski*, t. I, red. S. Zabierowski, Rzeszów 1976, s. 11-12.

i inne⁶⁶. W Generalnym Gubernatorstwie struktury policyjne wzmocnione były poprzez istnienie skoszarowanych jednostek policji (*Kasernierte Polizei*), rezydujących w Krakowie, Jaśle i Rzeszowie⁶⁷. Formacje policyjne uzupełnione były ponadto przez jednostki utworzone z polecenia generalnego gubernatora: 1) policja pomocnicza (*Hilfspolizei*), utworzona z volksdeutschów⁶⁸ i oddziałów samoobrony niemieckiej (*Selbstschutz*)⁶⁹, oraz policja graniczna (*Grenzpolizei*), współdziałająca w ograniczonym zakresie⁷⁰; 2) oddziały narodowo-socjalistycznego korpusu samochodowego (*Nationalsozialistisches Kraftfahrt Korps*), a także 3) placówki policyjnego wsparcia technicznego (*Technische Nothilfe*)⁷¹.

W powiatach komendantom policji porządkowej podlegały również jednostki: Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa (*Polnische Polizei das Generalgouvernement*), tzw. granatowej policji⁷²; pomocniczej policji ukraińskiej (*Ukrainische Hilfspolizei*)⁷³; pomocniczej policji białoruskiej (*Weißruthenische Hilfspolizei*)⁷⁴; Żydowska Służba Porządkowa (*Jüdischer Ordnungsdienst*)⁷⁵ oraz Związek Strzelców Litewskich w służbie niemieckiej (*szaulisi*)⁷⁶.

Niezależnie od skomplikowanych struktur działających w ramach policji porządkowej na terytorium Generalnego Gubernatorstwa funkcjonowały także

⁶⁶ B i e l e c k i, *Podziemna walka*, s. 68.

⁶⁷ Na temat dalszych losów tej jednostki: S. D a t n e r, *Eksterminacja ludności żydowskiej w Okręgu Białostockim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1966, nr 60, s. 29.

⁶⁸ A. H e m p e l, *Pogrobowcy kłęski*, Warszawa: PWN 1990, s. 53.

⁶⁹ B a r d a c h, L e ś n o d o r s k i, P i e t r z a k, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 536.

⁷⁰ C. M a d a j c z y k, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. Okupacja Polski 1939-1945*, t. 1, Warszawa: PWN 1970, s. 255.

⁷¹ Z a b i e r o w s k i, *Zarys struktury organizacyjnej*, s. 11-12.

⁷² W. B o r o d z i e j, *Terror und Politik. Die deutsche Polizei und die polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939-1944*, Mainz: Philipp von Zabern 1999, s. 35-36.

⁷³ R. T o r z e c k i, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945*, Warszawa: KiW 1972, s. 202.

⁷⁴ E. M i r o n o w i c z, *Białorusini w Polsce. 1944-1949*, Warszawa: PWN 1993, s. 97-98.

⁷⁵ E. R i n g e l b l u m, *Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939-styczeń 1943*, Warszawa 1988, s. 426-428.

⁷⁶ T. P i o t r o w s k i, *Poland's Holocaust. Ethnic Strife. Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic 1918-1947*, Jefferson, NC: McFarland 1997, s. 162.

formacje policji bezpieczeństwa, składające się ze służby bezpieczeństwa, tajnej policji państwowej oraz policji kryminalnej, w której składzie działała również polska policja kryminalna⁷⁷.

Podstawowymi normami odnoszącymi się do ustroju sądownictwa Generalnego Gubernatorstwa były: rozporządzenie o odbudowie wymiaru sprawiedliwości w Generalnym Gubernatorstwie z 26 października 1939 r.⁷⁸; rozporządzenie o sądach specjalnych w Generalnym Gubernatorstwie z 15 listopada 1939 r.⁷⁹; rozporządzenie o sądownictwie wojskowym w sprawach osób cywilnych w Generalnym Gubernatorstwie z 26 stycznia 1940 r.⁸⁰; rozporządzenie o sądownictwie niemieckim w Generalnym Gubernatorstwie z 19 lutego 1940 r.⁸¹; rozporządzenie o sądownictwie polskim w Generalnym Gubernatorstwie z 19 lutego 1940 r.⁸²; rozporządzenie o przejściu spraw prawnych w sądownictwie niemieckim i polskim z 19 lutego 1940 r.⁸³ oraz zarządzenie o pomocy prawnej w sprawach cywilnych między władzami sprawiedliwości Generalnego Gubernatorstwa a sądami Rzeszy Niemieckiej z 10 maja 1940 r.⁸⁴ Wymienione powyżej akty prawne zaskutkowały współistnieniem swoistej mozaiki instytucji orzeczniczych, składającej się z sądów niemieckich, sądów polskich, sądów specjalnych oraz policyjnych sądów doraźnych.

W stosunku do Reichsdeutschów i Volksdeutschów właściwymi były sądy niemieckie. Te same sądy orzekały w stosunku do Polaków, Ukraińców i Żydów, o ile oskarżeni byli o działalność przeciwko autorytetowi i bezpieczeństwu Rzeszy, narodowi niemieckiemu, a także życiu, zdrowiu i mieniu Niemców i osób niemieckiej narodowości. Osoby te w innych sprawach podlegały orzecznictwu sądów polskich. Polskie sądy (*Polnische Gerichte*) działały na mocy dwóch z wymienionych powyżej rozporządzeń: z 26 października 1939 r. oraz z 19 lutego 1940 r. Orzekały one w sprawach nie-

⁷⁷ P i e t r z y k o w a, *Region tarnowski w okresie okupacji hitlerowskiej*, s. 101.

⁷⁸ Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów I 1939, s. 4.

⁷⁹ Tamże, s. 34.

⁸⁰ Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów I 1940, s. 41.

⁸¹ Tamże, s. 57.

⁸² Tamże, s. 64.

⁸³ Tamże, s. 68.

⁸⁴ Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów II 1940, s. 312.

zastrzeżonych do kompetencji sądów niemieckich. Postępowanie przed sądami polskimi miało charakter dwuinstancyjny. Wyroki sądów polskich podlegały kontroli ze strony wyższego sądu niemieckiego (*Deutsches Obergericht*). Sądy polskie nie mogły przesłuchiwać Niemców ani w charakterze świadków, ani biegłych. Na wniosek sądu polskiego mógł to uczynić w stosunku do tych kategorii osób jedynie sąd niemiecki. Spory kompetencyjne między sądami polskimi i niemieckimi rozpatrywały sądy niemieckie. W zakresie orzecznictwa orzekały polskie sądy grodzkie (*Polnische Burgerichte*), polskie sądy okręgowe (*Polnische Bezirksgerichte*) i polskie sądy apelacyjne (*Polnische Appellationsgerichte*)⁸⁵.

Z kolei sądownictwo niemieckie zostało podzielone na sądownictwo powszechne i specjalne. Sądownictwo powszechne było dwuinstancyjne i składał się na nie sąd niemiecki (*Deutsche Gericht*), jako pierwsza instancja, oraz wyższy sąd niemiecki (*Deutsche Obergericht*), stanowiący drugą i ostatnią instancję sądową. Sądy niemieckie zlokalizowane były w Krakowie, Rzeszowie, Lublinie, Chełmie, Radomiu, Piotrkowie, Warszawie i Żyrardowie i orzekały w składzie jednego sędziego, zaś wyższe sądy niemieckie istniały w każdym okręgu i orzekały w składzie trzech sędziów⁸⁶. Niezależnie od nich funkcjonowały również sądy specjalne, orzekające według niemieckiego prawa karnego w składzie trzech sędziów⁸⁷, oraz policyjne sądy doraźne (*Polizeistandgerichte*), składające się z jednego dowódcy SS, placówki służbowej komendanta policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa oraz z dwóch członków tej placówki, orzekające wyłącznie w stosunku do osób nie będących Niemcami⁸⁸.

⁸⁵ B a r d a c h, L e ś n o d o r s k i, P i e t r z a k, *Historia państwa i prawa polskiego*, s. 544.

⁸⁶ Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów I 1940, s. 57, § 2.

⁸⁷ Tamże, I 1939, s. 34, § 3 i 7.

⁸⁸ Rozporządzenie celem zwalczania zamachów na niemieckie dzieło odbudowy w Generalnym Gubernatorstwie z 2 października 1943 r. [w:] S. P i o t r o w s k i, *Dziennik Hansa Franka i dowody polskie przeciwko SS. Sprawy polskie przed Międzynarodowym Trybunałem Wojennym w Norymberdze*, t. 2, Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze 1970, s. 289-290, § 1 i 4.

3. ADMINISTRACJA NA ZIEMIACH ANEKTOWANYCH PRZEZ ZSRS W 1939 ROKU

Ziemie Wschodnie Rzeczypospolitej, na które 17 września 1939 r. dokonał agresji ZSRS, zostały bardzo szybko formalnie włączone do Białoruskiej i Ukraińskiej SRS. Nim to się jednak stało, już 10 października 1939 r. władze sowieckie przekazały część województw: wileńskiego, nowogródzkiego i białostockiego Pierwszej Republice Litewskiej⁸⁹. Ponadto po wcieleniu Litwy do Związku Sowieckiego (odbyło się to mocą dekretu z 3 sierpnia 1940 r. o inkorporowaniu Litewskiej SRS do Związku Sowieckiego⁹⁰), już 6 listopada 1940 r. Prezydium Rady Najwyższej ZSRS wydało dekret korygujący granice między Litewską a Białoruską SRS, co polegało na włączeniu jeszcze kilku niewielkich fragmentów województw białostockiego i wileńskiego do Litewskiej SRS⁹¹.

Proces aneksji ziem polskich do Ukraińskiej i Białoruskiej Socjalistycznych Republik Sowieckich zapoczątkowany został przez tzw. II pakt Ribbentrop-Mołotow o granicach i przyjaźni z 28 września 1939 r., ustalający ostateczną granicę między Rzeszą Niemiecką a Związkiem Sowieckim na linii Bugu⁹². Z kolei 1 października 1939 r. biuro polityczne Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) podjęło uchwałę o zwołaniu ukraińskiego i białoruskiego zgromadzenia ludowego, by te zawnioskowały o wcielenie Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy do Związku Sowieckiego⁹³. W praktyce znaczący wpływ ich powstanie miały:

⁸⁹ Договор о передаче Литовской Республике города Вильно и Виленской области и о взаимопомощи между Советским Союзом и Литвой от 10 октября 1939 г., zob. Biuletyn „Gazety Zarządu Politycznego Frontu Ukraińskiego Czerwony Sztandar” (dalej cyt.: „Czerwony Sztandar”), nr 18 z dnia 13 października 1939 r.

⁹⁰ Закон Верховного Совета СССР о принятии Литовской Советской Социалистической Республики в Союз Советских Социалистических Республик от 3 августа 1940 г., [w:] *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР*. 1938-июль 1956 гг., ред. Л. И. Мандельштам, Москва 1956, s. 23, pkt. 2.

⁹¹ J. Ż o ł y ń s k i, *Włączenie polskich Ziemi Wschodnich do ZSRR (1939-1940). Problemy ustrojowe i prawne*, Wrocław 1994, s. 136-137.

⁹² Германно-Советский Договор о дружбе и границе между СССР и Германией от 28 сентября 1939 г., [w:] *СССР – Германия 1939-1941. Документы и материалы*, oprac. Ю. Фельштинский, Москва 1991, s. 119-123.

⁹³ D. R o g u t, *Polacy w sowieckich obozach kontrolno-filtracyjnych (1944-1946)*, „Dzieje Najnowsze” 2004, nr 4, s. 94. Zob. także na ten temat: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 7: Styczeń 1939-grudzień 1943, red. N. Gąsiorowska-Grabowska, I. Chrienow, Warszawa 1973, s. 198-200.

Zarząd Tymczasowy Miasta Lwowa dla ziem Zachodniej Ukrainy oraz Zarząd Tymczasowy Miasta Białegostoku dla ziem Zachodniej Białorusi⁹⁴ (ich zadaniem była formalna organizacja wyborów do zgromadzeń ludowych⁹⁵). Wybory delegatów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy odbyły się w dniach 26-28 października 1939 r., zaś wybory delegatów do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Białorusi – w dniach 28-30 października 1939 r. Ukraińskie Zgromadzenie Ludowe obradowało we Lwowie, Białoruskie zaś – w Białymstoku⁹⁶. Obydwa zgromadzenia podjęły uchwały o ustanowieniu władzy radzieckiej⁹⁷.

Sama procedura aneksji tzw. Zachodniej Ukrainy oraz tzw. Zachodniej Białorusi odbyła się w ten sposób, że 2 listopada 1939 r. Rada Najwyższa ZSRS powzięła dwie ustawy: o włączeniu Zachodniej Ukrainy w skład ZSRS i o zjednoczeniu jej z Ukraińską SRS⁹⁸, a także o włączeniu Zachodniej Białorusi w skład ZSRS i o zjednoczeniu jej z Białoruską SRS⁹⁹. W odpowiedzi na to Prezydium Rad Najwyższych Ukraińskiej SRS (15 listopada w Kijowie) i Białoruskiej SRS (14 listopada w Mińsku) włączyły te ziemie do swoich terytoriów¹⁰⁰. Dzień 17 września został ustanowiony ogólnonar-

⁹⁴ Ż o ł y Ń s k i, *Włączenie polskich Ziemi Wschodnich do ZSRR*, s. 55.

⁹⁵ Tamże, s. 73.

⁹⁶ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, s. 198-204.

⁹⁷ Deklaracja Zgromadzenia Narodowego Zachodniej Ukrainy z 27 października 1939 r. o władzy państwowej na Zachodniej Ukrainie, „Czerwony Sztandar” nr 31 z 28 października 1939 r. oraz deklaracja Zgromadzenia Narodowego Zachodniej Białorusi z 29 października 1939 r. o władzy państwowej, *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, s. 201-203.

⁹⁸ Закон Украинской ССР о включении Западной Украины в состав СССР и воссоединении её с УССР от 2 ноября 1939 г., zob. А. И. А к б а р о в, *Союз равных. 1922-1972. Справочник*, Москва 1972, s. 69 oraz *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, s. 204.

⁹⁹ Закон Белорусской ССР о включении Западной Белоруссии в состав СССР и о воссоединении ее с БССР от 2 ноября 1939 г., zob. М. И. М а н ю к, *Брестская область*, Минск 1987, s. 47 oraz *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, s. 205.

¹⁰⁰ Закон Белорусской ССР о принятии Западной Белоруссии в состав Белорусской Советской Социалистической Республики от 14 ноября 1939 г., [w:] *Сборник законов Белорусской ССР и указов*, s. 26; publ. także w: *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, s. 205-206.

dowym świętem¹⁰¹. W wyniku powyższych postanowień w granicach Białoruskiej SRS znalazły się dwa województwa: białostockie i nowogródzkie, zaś terytorium Ukraińskiej SRS powiększyło się o Wołyń i Małopolskę Wschodnią. Polski podział terytorialny tych miejsc utrzymał się jeszcze przez dwa miesiące, bowiem szybko przystąpiono do jego reorganizacji i dostosowania do podziału terytorialnego funkcjonującego w Związku Sowieckim. Proces ten zakończony został wydaniem 4 grudnia 1939 roku przez Prezydium Rady Najwyższej ZSRS dwóch dekretów: o organizacji obwodów baranowickiego, białostockiego, brzeskiego, pińskiego i rejonu wilejskiego w Białoruskiej SRS¹⁰² oraz o organizacji obwodów wołyńskiego, drohobyckiego, lwowskiego, rówieńskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego w Ukraińskiej SRS¹⁰³.

Regulacje te ustaliły następujący podział terenów polskich w granicach Białoruskiej SRS:

1) obwód baranowicki (*Барановичская область*) – obejmujący większą część terytorium województwa nowogródzkiego;

2) obwód białostocki (*Беластокская область*), na który złożyła się niewielka część województwa warszawskiego oraz większa część województwa białostockiego;

3) obwód brzeski (*Брестская область*) – ustanowiony w zachodniej części województwa poleskiego;

4) obwód wilejski (*Вилейская область*) – zajmujący resztki województwa wileńskiego oraz

5) obwód piński (*Пинская область*) – obejmujący część województwa poleskiego.

Podobnie podzielono ziemie włączone do Ukraińskiej SRS:

1) obwód wołyński (*Волинская область*), na który składały się część województwa poleskiego i wołyńskiego;

¹⁰¹ A. G ł o w a c k i, *Polska między ZSRR a Niemcami (1939-1941)*, [w:] *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918-2008*, red. A. Rotfeld, A. Torkunow, Warszawa: PISM 2010, s. 304.

¹⁰² Указ Президиума Верховного Совета СССР об образовании Барановичской, Белостокской, Бресткой, Вилейской и Пинской областей в составе Белорусской ССР от 4 декабря 1939 г., [w:] *Сборник законов СССР и указов*, s. 55.

¹⁰³ Указ Президиума Верховного Совета СССР об образовании Волинской, Дрогобычской, Львовской, Ровенской, Stanisлавской и Тарнопольской областей в составе Украинской ССР от 4 декабря 1939 г., [w:] *Сборник законов СССР и указов*, s. 52-53.

2) obwód drohobycki (*Дрогобычская область*) – ustanowiony na części województwa lwowskiego;

3) obwód lwowski (*Львовская область*) – obejmujący części województw: lwowskiego, stanisławowskiego oraz tarnopolskiego;

4) obwód rówieński (*Ровенская область*) – zajmujący niewielkie fragmenty województwa poleskiego i część województwa wołyńskiego;

5) obwód stanisławowski (*Станиславовская область*) – obejmujący większą część terytorium województwa stanisławowskiego, a także

6) obwód tarnopolski (*Тернопольская область*) – zajmujący część województwa tarnopolskiego oraz niewielki fragment województwa wołyńskiego.

Pomimo wprowadzenia obwodów w miejsce województw, w początkowym okresie funkcjonowały jeszcze powiaty (*уезды*), których miejsce, na skutek dalszych reform, zajęły rejony (*районы*). Realizacja tych zabiegów była wynikiem realizowanego konsekwentnie i bezwzględnie procesu likwidacji zastanego porządku prawnego, organizacji administracji rządowej i samorządowej oraz szkolnictwa polskiego¹⁰⁴. Zmiany te zostały dokonane na podstawie dwóch dekretów: Prezydium Rady Najwyższej Białoruskiej SRS z 15 stycznia 1940 r. o ustaleniu rejonów w obwodach: baranowickim, białostockim, brzeskim, wilejskim i pińskim¹⁰⁵, a także Prezydium Rady Najwyższej Ukraińskiej SRS z 17 stycznia 1940 r., której przedmiotem był analogiczny zabieg w odniesieniu do terenów przyłączonych do Ukraińskiej SRS¹⁰⁶.

Początkowo na przyłączonych do ZSRS terenach Polskich administrację sprawowały organy tymczasowe. Pierwotnie tworzone je w obrębie miast i wsi oraz powiatów, później zaś powołano je na poziomie obwodów. Cały proces tworzenia owych tymczasowych organów odbył się w igrzyskach błyskawicznym trybie, został bowiem zakończony ostatecznie już 3 października 1939 r.¹⁰⁷ W przeciwieństwie do oficjalnych komunikatów o ich oddolnym

¹⁰⁴ Ż o ł y Ń s k i, *Włączenie polskich Ziemi Wschodnich do ZSRR*, s. 127.

¹⁰⁵ Указ Президиума Верховного Совета Белорусской ССР об образовании районов в Барановичской, Белостокской, Брестской, Вилейской и Пинской областях Белорусской ССР от 15 января 1940 г., [w:] *Сборник законов Белорусской ССР и указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР*, т. 1: 1938-1955 гг., Минск 1956, s. 98-103.

¹⁰⁶ Указ Президиума Верховного Совета Украинской ССР об образовании районов в западных областях УССР от 17 января 1940 г. [niepubl.].

¹⁰⁷ Dnia 3 października 1939 r. Rada Wojenna Frontu Białoruskiego zatwierdziła tymczasowe zarządy obwodowe w Zachodniej Białorusi, zob. *Biała księga. Fakty i dokumenty z okresów dwóch wojen światowych*, zebrał, częściowo przełożył i w przypisy zaopatrzył W. Sukienicki, Paryż 1964, s. 102. Tego samego dnia odpowiednie postanowienie wydała Rada Wojenna

charakterze, ich powstawanie następowało pod groźbą represji. Jakkolwiek incydentalnie zaistniały lokalnie także oddolne ruchy przy tworzeniu straży obywatelskich chroniących mieszkańców przed rozbojem, jak również tzw. komitety rewolucyjne, co miało miejsce w „uświadomionych” miejscowościach, to jednak propaganda sowiecka przypisywała tym zaistniałym lokalnie przedsięwzięciom sprawczy i powszechny charakter¹⁰⁸.

W ramach terytorialnej administracji tymczasowej, funkcjonującej w początkowym okresie sowieckiej okupacji na Zachodniej Białorusi, funkcjonowały:

1) komitety włościańskie – działające na terenach wiejskich, składające się z wybieranych przez powszechnie zebrania chłopów, w liczbie 3 do 18 osób, rejestrowane później przez tymczasowe władze powiatowe; w skład komitetów włościańskich wchodziłi chłopci o niskim lub średnim stanie majątkowym;

2) gminne komitety włościańskie – działające w gminach;

3) zjazdy i narady gminnych i powiatowych komitetów włościańskich, których rozstrzygnięcia były wiążące dla właściwych komitetów włościańskich (gminnych bądź powiatowych);

4) zarządy miejskie (w miastach) i zarządy powiatowe (w powiatach), w skład których wchodziłi przedstawiciele robotników i inteligencji pracującej (wybieranych przez ogólne zebrania robotników) oraz chłopów (wybieranych przez komitety włościańskie);

5) Białoruskie Zgromadzenie Narodowe – będące najwyższym organem władzy¹⁰⁹.

Podobnie zorganizowana została tymczasowa administracja terytorialna Zachodniej Ukrainy, gdzie już 3 października 1939 r. powołano we Lwowie,

Frontu Ukraińskiego w odniesieniu do zatwierdzenia zarządów tymczasowych w województwach Zachodniej Ukrainy, zob. „Czerwony Sztandar”, nr 11 z 5 października 1939 r.

¹⁰⁸ Szerzej na ten temat pisze Ż o ł y Ń s k i: *Włączenie polskich Ziemi Wschodnich do ZSRR*, s. 128-130. W ramach nadawania im oddolnego charakteru dowództwo Frontu Białoruskiego legalizowały je, zobowiązując do kierowania działalnością administracyjną, gospodarczą i kulturalno-oświatową, zob. *История государства и права Белорусской ССР, т. 2: 1937-1970 гг.*, red. С. П. Маргунский, И. И. Потеружа, В. Ф. Чигирь, Минск 1976, s. 20. W odezwie wydanej 29 września 1939 r. dowództwo Frontu Ukraińskiego tworzenie komitetów nazwało nawet „przejawem władzy ludowej”, zob. М. П. Герасименко, Б. К. Дудикевич, *Борьба трудящихся Западной Украины за возз'еднання з Радянською Україною (1921-1939 гг.)*, red. Ф. П. Шевченко, Київ 1955, s. 233.

¹⁰⁹ *История государства и права Белорусской ССР*, s. 21; P. Ż a r o Ń, *Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej*, Warszawa: PWN 1990, s. 84-85 oraz Ż o ł y Ń s k i, *Włączenie polskich Ziemi Wschodnich do ZSRR*, s. 130.

Łucku, Stanisławowie i Tarnopolu tymczasowe zarządy obwodowe¹¹⁰. Także i tutaj zorganizowano tymczasowe zarządy miejskie i powiatowe oraz tymczasowe komitety włościńskie¹¹¹.

Stan tymczasowości w organizacji sowieckiej administracji Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy utrzymał się, o czym już wspomniano, przez dwa miesiące. Szybko przystąpiono bowiem do inkorporacji tych ziem do Białoruskiej i Ukraińskiej SRS: ustawą z 14 listopada 1939 r. Rada Najwyższa Białoruskiej SRS wnioskuje o włączenie Zachodniej Białorusi w skład Białoruskiej Republiki Sowieckiej¹¹², zaś Rada Najwyższa Ukraińskiej SRS ustawą z 15 listopada 1939 r. uczyniła tak samo w stosunku do terytorium Zachodniej Ukrainy¹¹³. W odpowiedzi na to Prezydium Rady Najwyższej ZSRS dnia 4 grudnia 1939 r. wydało dwa dekrety zatwierdzające nowy podział administracyjny Białoruskiej i Ukraińskiej SRS¹¹⁴. Ustalono w ten sposób podział inkorporowanych przez ZSRS ziem na obwody. Niedługo później, bo już na początku 1940 r., na miejsce powiatów zorganizowano daleko mniejsze jednostki organizacyjne: rejony¹¹⁵.

Dokonując obsady poszczególnych organów władzy w poszczególnych jednostkach podziału terytorialnego Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, już w grudniu 1939 r. Prezydium Rad Najwyższych Białoruskiej i Ukraińskiej SRS zatwierdziły skład osobowy obwodowych komitetów wykonawczych, te zaś powołały komitety wykonawcze rad w rejonach i wsiach¹¹⁶.

¹¹⁰ Powołało je przywołane już tutaj postanowienie Rady Wojennej Frontu Ukraińskiego z 3 października 1939 r., „Czerwony Sztandar”, nr 11 z 5 października 1939 r.

¹¹¹ Герасименко, Дудикевич, *Борьба трудящихся Западной Украины*, s. 233.

¹¹² Закон Верховного Совета Белорусской ССР о принятии Западной Белоруссии в состав Белорусской Советской Социалистической Республики от 14 ноября 1939 г., s. 26 oraz *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, s. 205-206.

¹¹³ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, s. 206-207.

¹¹⁴ Указ Президиума Верховного Совета СССР об образовании Барановичской, Белостокской, Брестской, Вилейской и Пинской областей в составе Белорусской ССР от 4 декабря 1939 г., s. 55 oraz Указ Президиума Верховного Совета СССР об образовании Волинской, Дрогобычской, Львовской, Ровенской, Станиславской и Тарнопольской областей в составе Украинской ССР от 4 декабря 1939 г., s. 52-53.

¹¹⁵ Указ Президиума Верховного Совета Украинской ССР об образовании районов в западных областях УССР от 17 января 1940 г., oraz Указ Президиума Верховного Совета Белорусской ССР об образовании районов в Барановичской, Белостокской, Брестской, Вилейской и Пинской областях Белорусской ССР от 15 января 1940 г., s. 98-103.

¹¹⁶ *История государства и права Белорусской ССР*, s. 50 oraz *Żółtyńsk i, Włączenie polskich ziem Wschodnich do ZSRR*, 131.

Stan taki przetrwał zaledwie półtora roku, bowiem już 22 czerwca 1941 r. III Rzesza dokonała agresji na ZSRS¹¹⁷, co w interesującej nas kwestii spowodowało ten skutek, że cały obszar II Rzeczypospolitej znalazł się pod okupacją niemiecką.

4. ADMINISTRACJA NA ZIEMIACH POLSKICH OKUPOWANYCH PRZEZ RZESZĘ OD 1941 ROKU

Wojska niemieckie dokonały inwazji na ZSRS, w tym także i na ziemię polskie, okupowane przez ten kraj, w dniu 22 czerwca 1941 r. W okresie do końca tego roku cały obszar Polski znalazł się pod administracją niemiecką. Sam proces zarządzania i organizowania administracji przez Niemców nastąpił bardzo szybko, bo już 25 czerwca 1941 r. wydano dekret kanclerski w przedmiocie mianowania komendantów wojskowych na nowo zajętych terenach wschodnich (*neubesetzten Ostgebieten*), który w ramach Wehrmachtu powołał do życia komisarzy Rzeszy (*Reichskommissaren*), posiadających kompetencje polityczne i administracyjne¹¹⁸. Dnia 17 lipca wydano kolejny dekret ustalający ogólne ramy funkcjonowania przyszłej administracji cywilnej na tych terenach, w szczególności powołano w nim do istnienia komisariaty rzeszy (*Reichskommissariates*), zarządzane przez komisarzy rzeszy (*Reichskommissare*); komisariaty rzeszy podzielone miały być na okręgi generalne (*Generalbezirkes*), na czele których usytuowano komisarzy generalnych (*Generalkommissare*), zaś okręgi generalne podzielone miały zostać na powiaty (*Kreisgebietes*) lub okręgi komisaryczne (*Gebietskommissare*), zarządzane przez komisarzy okręgów (*Gebietskommissar*)¹¹⁹.

Pierwszym aktem prawnym odnoszącym się do organizacji nowo zajętych ziem polskich był dekret kanclerski z 17 lipca 1941 r. w przedmiocie wprowadzenia administracji cywilnej na nowo okupowanych ziemiach wschodnich. Ustalono w nim następujący podział tych ziem: administrację cywilną Okręgu

¹¹⁷ Odbyło się to na podstawie ściśle tajnej dyrektywy nr 21 „Fall Barbarossa” z 18 grudnia 1940 r. [publ.]: *Hitlers Weisungen für die Kriegführung. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*, red. W. Hubatsch, Bonn [2000], s. 84.

¹¹⁸ *Erlass über die Ernennung von Wehrmachtbefehlshabern in den neubesetzten Ostgebieten vom 25. Juni 1941*, opubl.: J e h k e, *Territoriale Veränderungen*.

¹¹⁹ *Erlass über die Verwaltung der neubesetzten Ostgebiete 17. Juli 1941*, [w:] J e h k e, *Territoriale Veränderungen*.

Białostockiego (*Bezirk Bialystok*) poddano jurysdykcji nadprezydenta Prus Wschodnich (*Oberpräsident der Provinz Ostpreußen*); administrację nad ziemiami b. Galicji przekazano Generalnemu Gubernatorowi, zaś administrację pozostałych nowo zajętych terenów zamieszkałych przez Bałtów i Białorusinów przekazano nowo utworzonemu Komisariatowi Rzeszy „Ostland”¹²⁰. W późniejszym czasie wydano jeszcze kilka aktów prawnych, w których dokonano korekt w zakresie organizacji zarządzania tymi obszarami¹²¹.

Ostatecznie po ataku Niemcy ustalili następujący podział terytorium polskiego anektowanego przez ZSRS i Litwę w 1939 r.:

1) obszar województwa białostockiego, jaki w 1939 r. został przyłączony do Białoruskiej ZSRS i Litwy oraz fragmenty województw warszawskiego i poleskiego, jakie znalazły się wówczas w granicach Białoruskiej ZSRS, przekształcono w Okręg Białostocki (*Bezirk Bialystok*) i włączono do Prus Wschodnich; Okręg Białostocki podzielony został na osiem powiatów komisarycznych (*Kreisskomissariat*) i jedno miasto na prawach powiatu; powiaty z kolei były podzielone na urzędy komisaryczne (*Amtkomissariat*), te zaś – na gminy (*Gemeinde*) i sołectwa (*Schulzenamt*)¹²²;

2) obszar województwa stanisławowskiego i tarnopolskiego oraz fragment województwa lwowskiego, jakie znalazły się w 1939 r. w granicach Ukraińskiej SRS, przekształcono w Dystrykt Galicja (*Distrikt Galizien*) i włączono do Generalnego Gubernatorstwa; na czele tego dystryktu usytuowano gubernatora dystryktu (*Gouverneur des Distrikts*), zaś całą jednostkę podzielono na 15 powiatów (*Kreishauptmannschaft*) oraz jedno miasto wydzielone (*Stadthauptmannschaft*), zarządzane przez kapitanów (*Stadthauptmann, Kreishauptmann*), które z kolei dzieliły się na gminy wiejskie (*Landgemeine*) oraz

¹²⁰ Erster Erlass über die Einführung der Zivilverwaltung in den neubesetzten Ostgebieten vom 17. Juli 1941, [w:] J e h k e, *Territoriale Veränderungen*.

¹²¹ Zob. Erlass über die Verwaltung des Gebietes um Wilna, des Raumes um Bialystok und des Gebietes von Lemberg vom 22. Juli 1941, [w:] J e h k e, *Territoriale Veränderungen*; Erlass über die vorläufige Verwaltung des Bezirks Bialystok vom 15 August 1941, [w:] J e h k e, *Territoriale Veränderungen*, a także: Erlass über die Abgrenzung des Bezirks Bialystok vom 18. August 1941, [w:] J e h k e, *Territoriale Veränderungen*.

¹²² S. D a t n e r, *Niemiecki okupacyjny aparat bezpieczeństwa w Okręgu Białostockim (1941-1944) w świetle materiałów niemieckich*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, 1965, t. XV, s. 7 oraz M a d a j c z y k, *Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce*, s. 132-138.

gminy miejskie (*Stadtgemaine*)¹²³; do dystryktu Galicja włączono także niewielki fragment dystryktu lubelskiego¹²⁴.

3) niewielką część województwa lwowskiego, znajdującą się po 1939 r. w granicach Ukraińskiej SRS, przyłączono do dystryktu Kraków, funkcjonującego w ramach Generalnego Gubernatorstwa¹²⁵;

4) województwo wołyńskie oraz prawie całe województwo poleskie, podzielone w 1939 r. pomiędzy Białoruską i Ukraińską SRS, przyłączono do Okręgu Generalnego Wołyńsko-Podolskiego (*Generalbezirk Wolhynien-Podolien*) i usytuowano w ramach nowo powstałego Komisariatu Rzeszy Ukraina (*Reichskommissariat Ukraine*). Na jego czele stał Komisarz Rzeszy Ukraina (*Reichskommissar Ukraine*), któremu podlegał – stojący na czele okręgu generalnego – komisarz generalny (*Generalkommissar*), któremu z kolei podlegali komisarze rejonowi (*Kreiskommisaren*) zarządzający powiatami (*Kreisgebieten*), zaś najniższym szczeblem podziału administracyjnego komisariatu były gminy wiejskie (*Landgemeine*) i miejskie (*Stadtgemaine*)¹²⁶;

5) część województwa wileńskiego oraz fragmenty województwa nowogródzkiego, jakie w 1939 r. znalazły się w granicach Litwy, włączono do Komisariatu Generalnego Litwa (*Generalbezirk Litauen*), zaś część województw: wileńskiego i nowogródzkiego, przypadłe w 1939 r. w udziale Białoruskiej SRS, przyłączono do Komisariatu Generalnego Białoruś (*Generalbezirk Weißruthenien*); oba te komisariaty weszły w skład Komisariatu Rzeszy Wschód (*Reichskommissariat Ostland*). Na czele komisariatu Rzeszy stał Komisarz Rzeszy Wschód (*Reichskommissar Ostland*), z kolei komisariaty były podzielone na dystrykty o znacznie rozbudowanej autonomii¹²⁷, za-

¹²³ G. M a z u r, J. S k w a r a, J. W ę g i e r s k i, *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa*, Katowice: Wyd. Unia 2007, s. 214 n.; zob. także Pierwsze rozporządzenie o odbudowie administracji okupowanych ziem polskich z 26 października 1939 r., s. 3, § 6, ust. 1 oraz Rozporządzenie o zarządzie gmin polskich z 28 listopada 1939 r., s. 71.

¹²⁴ K ł o c z o w s k i, *Zarys dziejów Kościoła*, s. 342.

¹²⁵ S. Z a b i e r o w s k i, *Organizacja hitlerowskiej policji bezpieczeństwa we wschodnich powiatach dystryktu krakowskiego w latach 1939-1945*, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1973, t. XXV, s. 160.

¹²⁶ W. F i l a r, *Wołyń 1939-1944 eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie: studium historyczno-wojskowe zmagania na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej*, Toruń: Wyd. Adam Marszałek 2004, s. 177.

¹²⁷ C. M a d a j c z y k, *Faszyzm i okupacje 1938-1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie. Ukształtowanie się rządów okupacyjnych*, t. 1, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1983, s. 602.

rządzane przez komisarzy okręgowych (*Gebietkommissar*), nadzorujących lokalną administrację powiatów, miast i gmin¹²⁸.

Sam system zarządzania nowo zajętych w 1941 r. terytoriów nie różnił się od tego, jaki obowiązywał w Rzeszy oraz Generalnym Gubernatorstwie. Z uwagi na fakt, iż zagadnienia te zostały już omówione, skupiono się tutaj na wskazaniu organizacji terytorialnej poszczególnych ziem wraz z ukazaniem odrębności ustrojowych pomiędzy poszczególnymi jednostkami organizacyjnymi. W pozostałych aspektach także i tutaj znaczącą rolę w zarządzaniu sprawowali wyposażeni w znaczne kompetencje komisarze narodowości niemieckiej, którzy nadzorowali lokalnie działające struktury organizacyjne. Także i na tych terenach rozwijały swoją działalność rozbudowane struktury SS i policji. Stan taki przetrwał aż do 1944 r., tj. do czasu, kiedy tereny te zaczęła przejmować Armia Czerwona¹²⁹.

*

Wojska sowieckie przekroczyły wschodnią granicę przedwojennej Rzeczypospolitej już w styczniu 1944 r.¹³⁰ Systematycznie front posuwał się na zachód. Na terenach zajmowanych przez Armię Czerwoną na początku 1944 r. nie organizowano polskiej administracji. Wynikało to stąd, że na konferencji w Teheranie zgodzono się co do faktu, że przyszła granica pomiędzy ZSRS a Polską powinna przebiegać wzdłuż tzw. linii Curzona¹³¹. Tym samym dążono do przesunięcia granicy wschodniej Polski do stanu z września 1939 r. (tj. granicy pomiędzy ZSRS a Niemcami). Legalizacja

¹²⁸ M. Z i m m e r m a n n, *Die nationalsozialistische Verfolgung der Juden und „Zigeuner“*. Ein Vergleich. Überlegungen zur Diskussion um das Mahnmal für die ermordeten Sinti und Roma, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“ 2004, t. 52, s. 55 oraz H. B e r g - s c h i c k e r, *Deutsche Chronik 1933-1945. Ein Zeitbild der faschistischen Diktatur*, Berlin: Verlag der Nation 1985, s. 410.

¹²⁹ Dokładną strukturę władz, ich kompetencji, polityki administracyjnej i sądownictwa, a także polityki policyjnej poruszono już zarówno w punkcie odnoszącym się do ziem włączonych do Rzeszy, jak również w punkcie dotyczącym administracji Generalnego Gubernatorstwa. Ponowne poruszanie tych zagadnień nie wydaje się celowe.

¹³⁰ J. M o d r z e j e w s k i, *Od Armii Krajowej do wojny domowej*, New York 1985, s. 19 (II wyd. Jasło 1996).

¹³¹ W. A n d e r s, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939-1946*, Londyn: Gryf 1973, s. 294.

tęgo stanu rzeczy odbyła się w ten sposób, że 26 lipca 1944 r. podpisano tajny układ pomiędzy rządem ZSRS a Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego (powstałym 21 lipca 1944 r.), który określał przyszłe granice Polski¹³². Granice te zostały później potwierdzone przez układ podpisany między mającym uznanie międzynarodowe Tymczasowym Rządem Jedności Narodowej a Rządem ZSRS z 16 lipca 1945 r. o przebiegu granicy¹³³. W ten sposób ostatecznie uregulowano sprawę administracji sowieckiej na tych terenach. Związek Sowiecki już przywrócił podział tych ziem pomiędzy: Białoruską, Litewską i Ukraińską SRS.

Ostateczna likwidacja podziału terytorialnego wprowadzonego przez niemieckie władze okupacyjne na ziemiach polskich nastąpiła na podstawie dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 22 sierpnia 1944 r. o trybie powoływania władz administracji ogólnej I i II instancji, który w art. 11 zniósł niemiecką organizację administracji, przywracając jednocześnie podział administracyjny sprzed 1 września 1939 r.¹³⁴

BIBLIOGRAFIA

Źródła prawa

- Deklaracja Zgromadzenia Narodowego Zachodniej Białorusi z 29 października 1939 r. o władzy państwowej, Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. 7: Styczeń 1939-grudzień 1943, red. N. Gąsiorowska-Grabowska, I. Chrienow, oprac. E. Basiński, Warszawa 1973, s. 201-203.
- Deklaracja Zgromadzenia Narodowego Zachodniej Ukrainy z 27 października 1939 r. o władzy państwowej na Zachodniej Ukrainie, „Czerwony Sztandar” nr 31 z 28 października 1939 r.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z 22 sierpnia 1944 r. o trybie powoływania władz administracji ogólnej I i II instancji, Dz. U. nr 2, poz. 8.
- Deutsche Beamten-gesetz vom 26. Januar 1937, „Reichsgesetzblatt” I 1937, s. 39.

¹³² Bardach, Leśnodorski, Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, s. 624.

¹³³ T. Wołsza, *Rząd RP na obczyźnie wobec wydarzeń w Kraju. 1945-1950*, Warszawa 1998, s. 42.

¹³⁴ Dz. U. z 1944 r. nr 2, poz. 8, art. 11.

- Договор о передаче Литовской Республике города Вильно и Виленской области и о взаимопомощи между Советским Союзом и Литвой от 10 октября 1939 г., „Biuletyn Gazety Zarządu Politycznego Frontu Ukraińskiego Czerwony Sztandar”, nr 18 z dnia 13 października 1939 r.
- Dyrektywa nr 21 „Fall Barbarossa” z 18 grudnia 1940 r., [w:] Hitlers Weisungen für die Kriegführung. Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht, red. W. Hubatsch, Bonn [2000], s. 84.
- Erlas über das Inkrafttreten des Erlasses über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete vom 20. Oktober 1939, Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2057.
- Erlas über die Abgrenzung des Bezirks Białystok vom 18. August 1941, [w:] R. J e h k e, Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874-1945, Herdecke 2012, <http://www.territorial.de/recht/bial2.htm> (15.05.2012 r.).
- Erlas über die Ernennung von Wehrmachtbefehlshabern in den neubesetzten Ostgebieten vom 25. Juni 1941, [w:] R. J e h k e, Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874-1945, Herdecke 2012, <http://www.territorial.de/recht/ost4.htm> (15.05.2012 r.).
- Erlas über die Gerichtsgliederung in den eingegliederten Ostgebieten vom 26 November 1940, Reichsgesetzblatt I 1940, s. 1539-1540.
- Erlas über die Verwaltung der besetzten polnischen Gebiete vom 12. Oktober 1939, Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2077.
- Erlas über die Verwaltung der neubesetzten Ostgebiete 17. Juli 1941, [w:] R. J e h k e, Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874-1945, Herdecke 2012, <http://www.territorial.de/recht/ost1.htm>, § 6 (15.05.2012 r.).
- Erlas über die Verwaltung des Gebietes um Wilna, des Raumes um Bialystok und des Gebietes von Lemberg vom 22. Juli 1941, [w:] R. J e h k e, Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874-1945, Herdecke 2012, <http://www.territorial.de/recht/ost3.htm> (15.05.2012 r.).
- Erlas über die vorläufige Verwaltung des Bezirks Bialystok vom 15 August 1941, [w:] R. J e h k e, Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874-1945, Herdecke 2012, <http://www.territorial.de/recht/bial1.htm> (15.05.2012 r.).
- Erlas über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete vom 8. Oktober 1939, Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2042.
- Erlas zur Änderung des Erlasses über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete vom 2. November 1939, Reichsgesetzblatt I 1939, s. 2135.
- Erster Erlas über die Einführung der Zivilverwaltung in den neubesetzten Ostgebieten vom 17. Juli 1941, [w:] R. J e h k e, Territoriale Veränderungen in Deutschland und deutsch verwalteten Gebieten 1874-1945, Herdecke 2012, <http://www.territorial.de/recht/ost1.htm> (15.05.2012 r.).
- Германо-Советский Договор о дружбе и границе между СССР и Германией от 28 сентября 1939 г., [w:] СССР – Германия 1939-1941. Документы и материалы, оргас. Ю. Фельштинский, Москва 1991, s. 119-123.

- Gesetz über die Erweiterung der Befugnisse des Oberpräsidenten (Oberpräsidentengesetz) vom 15. Dezember 1933, „Preußische Gesetzessammlung“ 1933, s. 477.
- Gesetz über die Wiedervereinigung der Freien Stadt Danzig mit dem Deutschen Reich vom 1. September 1939, Reichsgesetzblatt I 1939, s. 1547.
- Gesetz zur Änderung von Vorschriften des Strafrechts und des Strafverfahrens vom 24. April 1934, Reichsgesetzblatt I 1934, s. 341-348.
- Pierwsze rozporządzenie o odbudowie administracji okupowanych ziem polskich z 26 października 1939 r., Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów I 1939, s. 3.
- Rozporządzenie celem zwalczania zamachów na niemieckie dzieło odbudowy w Generalnym Gubernatorstwie z 2 października 1943 r., [w:] S. Piotrowski, Dziennik Hansa Franka i dowody polskie przeciwko SS. Sprawy polskie przed Międzynarodowym Trybunałem Wojennym w Norymberdze, t. 2, Warszawa 1970, s. 289-290.
- Rozporządzenie o zarządzie gmin polskich z 28 listopada 1939 r., „Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla Okupowanych Polskich Obszarów” I 1939, s. 71.
- Секретный дополнительный протокол к Договору о ненападении между Германией и Советским Союзом от 23 августа 1939 г., [w:] Министерство иностранных дел Российской Федерации, Документы внешней политики. 1940-22 июня 1941, т. XXIII, кс. 2, Москва 1992, s. 321.
- Указ Президиума Верховного Совета СССР об образовании Барановичской, Белостокской, Бресткой, Вилейской и Пинской областей в составе Белорусской ССР от 4 декабря 1939 г., [w:] Сборник законов СССР и указов, Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-июль 1956 гг., ред. Л. И. Мандельштам, Москва 1956, s. 55.
- Указ Президиума Верховного Совета Белорусской ССР об образовании районов в Барановичской, Белостокской, Брестской, Вилейской и Пинской областях Белорусской ССР от 15 января 1940 г., [w:] Сборник законов Белорусской ССР и указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР, т. 1: 1938-1955 гг., Минск 1956, s. 98-103.
- Указ Президиума Верховного Совета СССР об образовании Волынской, Дрогобычской, Львовской, Ровенской, Станиславской и Тернопольской областей в составе Украинской ССР от 4 декабря 1939 г., [w:] Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-июль 1956 гг., ред. Л. И. Мандельштам, Москва 1956, s. 52-53.
- Указ Президиума Верховного Совета Украинской ССР об образовании районов в западных областях УССР от 17 января 1940 г. [niepubl.], Verordnung der Reichsregierung über die Bildung von Sondergerichten vom 21. März 1933, Reichsgesetzblatt I 1933, s. 136.
- Vertrag über die Rückgabe der 1920, 1924 und 1938 von Polen in Besitz genommenen slowakischen Gebietsteile an die Slowakei vom 21. November 1939 [niepubl.].

- Закон Верховного Совета Белорусской ССР о включении Западной Белоруссии в состав СССР и о воссоединении ее с БССР от 2 ноября 1939 г., [w:] М. И. М а н ю к, Брестская область, Минск 1987, s. 47.
- Закон Верховного Совета Белорусской ССР о принятии Западной Белоруссии в состав Белорусской Советской Социалистической Республики от 14 ноября 1939 г., [w:] Сборник законов Белорусской ССР и указов Президиума Верховного Совета Белорусской ССР, т. 1: 1938-1955 гг., Минск 1956, s. 26.
- Закон Верховного Совета СССР о принятии Литовской Советской Социалистической Республики в Союз Советских Социалистических Республик от 3 августа 1940 г., [w:] Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938-июль 1956 гг., ред. Л. И. Мандельштам, Москва 1956, s. 23.
- Закон Верховного Совета Украинской ССР о включении Западной Украины в состав СССР и воссоединении её с УССР от 2 ноября 1939 г., [w:] А. И. А к б а р о в, Союз равных. 1922-1972. Справочник, Москва 1972, s. 69.
- Zweiter Erlass zur Änderung des Erlasses über Gliederung und Verwaltung der Ostgebiete vom 29 Januar 1940, Reichsgesetzblatt I 1940, s. 251.

Literatura

- A j n e n k i e l A.: Administracja w Polsce. Zarys historyczny, Warszawa: Książka i Wiedza 1975.
- A n d e r s W.: Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939-1946, Londyn: Gryf 1973.
- B a k a I.: Slovenská republika a nacistická agresia proti Pol'sku. Vojenský historický ústav, Bratislava 2006.
- B a r d a c h J., L e ś n o d o r s k i B., P i e t r z a k M.: Historia ustroju i prawa polskiego, Warszawa: PWN 1993.
- B e r g s c h i c k e r H.: Deutsche Chronik 1933-1945. Ein Zeitbild der faschistischen Diktatur, Berlin: Verlag der Nation 1985.
- Biała księga. Fakty i dokumenty z okresów dwóch wojen światowych, zebrał, częściowo przełożył i w przypisy zaopatrzył W. Sukiennicki, Paryż 1964.
- B i e l e c k i T.: Podziemna walka o Polskę niepodległą, Philadelphia: Promyk 1979.
- B o r o d z i e j W.: Terror und Politik. Die deutsche Polizei und die polnische Widerstandsbewegung im Generalgouvernement 1939-1944, Mainz: Philipp von Zablen 1999.
- B r a t k o J.: Gestapowcy, Kraków: KAW 1985.
- D a t n e r S.: Eksterminacja ludności żydowskiej w Okręgu Białostockim, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1966, nr 60, s. 3-50.
- D a t n e r S.: Niemiecki okupacyjny aparat bezpieczeństwa w Okręgu Białostockim (1941-1944) w świetle materiałów niemieckich, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce”, 1965, t. XV, s. 5-65.

- D u r a c z y ń s k i E.: Wojna i okupacja. Wrzesień 1939-kwiecień 1943, Warszawa: Wiedza Powszechna 1974.
- F i j a ł k o w s k i Z.: Kościół katolicki na ziemiach polskich w latach okupacji hitlerowskiej, Warszawa 1983.
- F i l a r W.: Wołyń 1939-1944 eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie. Studium historyczno-wojskowe zmagania na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej, Toruń: Wyd. Adam Marszałek 2004.
- Г е р а с и м е н к о М. П., Д у д и к е в и ч Б. К.: Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921-1939 рр.), red. Ф. П. Шевченко, Київ 1955.
- G ł o w a c k i A.: Polska między ZSRR a Niemcami (1939-1941), [w:] Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w polsko-rosyjskich stosunkach 1918-2008, red. A. Rotfeld, A. Torkunow, Warszawa: PISM 2010, s. 219-263.
- G o z d a w a - G o ł ę b i o w s k i J.: Obszar Warszawski Armii Krajowej. Studium wojskowe, Lublin 1992.
- H e m p e l A.: Pogrobowcy kłęski, Warszawa: PWN 1990.
- H u b e r C. T.: Die Rechtsprechung der deutschen Feldkriegsgerichte bei Straftaten von Wehrmachtssoldaten gegen Angehörige der Zivilbevölkerung in den besetzten Gebieten, Marburg 2007.
- История государства и права Белорусской ССР, т. 2: 1937-1970 гг, red. С. П. Маргунский, И. И. Потеружа, В. Ф. Чигирь, Минск 1976.
- I z d e b s k i H.: Historia administracji, Warszawa: Liber 1996, s. 243.
- J a n s e n C., W e c k b e c k e r A.: Der „Volksdeutsche Selbstschutz“ in Polen 1939/40, München: R. Oldenbourg 1992.
- K l e m p S.: Freispruch für das „Mord-Bataillon“. Die NS-Ordnungspolizei und die Nachkriegsjustiz, Münster: Lit-Verlag 1998.
- K ł o c z o w s k i J.: Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce, Kraków: Znak 1986.
- Krakowskie – rozwój województwa w Polsce Ludowej, red. J. Buszko, Warszawa 1970.
- K u p f e r s c h m i d t F.: Teilung der Provinz Schlesien, „Geographische Zeitschrift“ 1941, t. 47, nr 3, s. 142.
- M a d a j c z y k C.: Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945, Berlin: Akademie-Verlag 1987.
- M a d a j c z y k C.: Faszyzm i okupacje 1938-1945. Wykonywanie okupacji przez państwa Osi w Europie. Ukształtowanie się zarządów okupacyjnych, t. 1, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 1983.
- M a d a j c z y k C.: Generalna Gubernia w planach hitlerowskich, Warszawa: PWN 1961.
- M a d a j c z y k C.: Polityka III Rzeszy w okupowanej Polsce. Okupacja Polski 1939-1945, t. 1, Warszawa 1970.
- M a l e c J., M a l e c D.: Historia administracji i myśli administracyjnej, Kraków: Wydawnictwo UJ 2003.
- M a r k o w s k a W.: Krakowskie. Rozwój województwa w Polsce Ludowej, Warszawa 1970.

- M a z u r G., S k w a r a J., W ę g i e r s k i J.: Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa, Katowice: Wyd. Unia 2007.
- M i r o n o w i c z E.: Białorusini w Polsce. 1944-1949, Warszawa: PWN 1993.
- M o d r z e j e w s k i J.: Od Armii Krajowej do wojny domowej, New York 1985.
- M u s i a ł B.: Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouvernement. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939-1944, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 1999.
- P i e t r z y k o w a A.: Region tarnowski w okresie okupacji hitlerowskiej. Polityka okupanta i ruch oporu, Warszawa: PWN 1984.
- P i o t r o w s k i S.: Hans Frank's Diary, Warszawa: PWN 1961.
- P i o t r o w s k i T.: Poland's Holocaust. Ethnic Strife. Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic 1918-1947, Jefferson, NC: McFarland 1997.
- P ł o s k i S., D o b r o s z y c k i L., G a r a s J., G e t t e m M., H e r z o g L.: Okupacja i ruch oporu w dzienniku Hansa Franka. 1939-1945, t. 1, Warszawa 1970.
- P o h l D.: Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien. 1941-1944, München: R. Oldenbourg 1997.
- Raporty Ludwiga Fischera gubernatora Dystryktu Warszawskiego 1939-1944, oprac. K. Dunin-Wąsowicz, Warszawa: Książka i Wiedza 1987.
- R i n g e l b l u m E.: Kronika getta warszawskiego. Wrzesień 1939-styczeń 1943, Warszawa 1988.
- R o g u t D.: Polacy w sowieckich obozach kontrolno-filtracyjnych (1944-1946), „Dzieje Najnowsze” 2004, nr 4, s. 85-108.
- Stutthof. Hitlerowski obóz koncentracyjny, red. K. Ciechanowski, Warszawa: Interpress 1988.
- T o r z e c k i R.: Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945, Warszawa: KiW 1972.
- W o l s z a T.: Rząd RP na obczyźnie wobec wydarzeń w Kraju. 1945-1950, Warszawa 1998.
- W r z o s e k M.: Zaczątki niemieckiego systemu okupacyjnego na terytoriach polskich opanowanych przez wojska niemieckie jesienią 1939 roku, „Studia Podlaskie” 1996, t. 6, s. 33-77.
- Z a b i e r o w s k i S.: Organizacja hitlerowskiej policji bezpieczeństwa we wschodnich powiatach dystryktu krakowskiego w latach 1939-1945, „Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce” 1973, t. XXV, s. 145-163.
- Z a b i e r o w s k i S.: Zarys struktury organizacyjnej i obsady stanowisk kierowniczych placówek żandarmerii niemieckiej we wschodniej części dystryktu krakowskiego w latach 1939 do 1945, [w:] Studia nad okupacją hitlerowską południowo-wschodniej części Polski, t. I, red. S. Zabierowski, Rzeszów 1976, s. 7-44.
- Z i m m e r m a n n M.: Die nationalsozialistische Verfolgung der Juden und „Zigeuner”. Ein Vergleich. Überlegungen zur Diskussion um das Mahnmal für die

ermordeten Sinti und Roma, „Zeitschrift für Geschichtswissenschaft“ 2004, t. 52, s. 50-71.

Ż a r o ń P.: Ludność polska w Związku Radzieckim w czasie II wojny światowej, Warszawa: PWN 1990.

Ż o ł y ń s k i J.: Włączenie polskich Ziem Wschodnich do ZSRR (1939-1940). Problemy ustrojowe i prawne, Wrocław 1994.

THE WORKING OF ADMINISTRATION IN OCCUPIED POLAND IN THE YEARS 1939-1945

S u m m a r y

As a result of a lost defensive war in 1939 Poland lost its sovereignty, and her territory was partitioned in two influence zones of authority, following the assault of Nazi Germany and Stalin's Red Army. The formal division between the two oppressors was established in a secretly added protocol to the Ribbentrop-Molotov Treaty of 23 August 1939, pursuant to which the Polish Republic was to come under the domination of both Germany and the USSR.

Under the occupation, Polish public administration was superseded by administration envisaged by the occupants. The structure of this kind of administration depended both on the degree of annexation and the occupying power itself. What is more, the political situation in the period under discussion was changing as the border were changing, too. The Author analyses the condition of civil administration and traces the changes it underwent in occupied Poland in 1939-1945.

Translated by Tomasz Palkowski

Słowa kluczowe: II wojna światowa, Niemcy nazistowskie, ZSRR, administracja, okupacja.

Key words: war of 1939, Nazi Germany, USSR, administration, occupation.